



# אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

07 גיליון  
2017 סתיו

עורכים מיכאל גלזומן, מיכל ארבל, אורי ש. כהן  
מערכת מייעצת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט  
חברי המערכת חן אדלסבורג, גיא ארליך, איל בסן  
עריכת טקסט דינה הורביץ  
עריכה גרפית מיכל סמורקוביץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל אביב  
על העטיפה: רונית מטלון (צילום: מיכל היימן)

המאמרים המתפרסמים בכתב העת אות עוברים הליך של שיפוט ומבוססים על כללי המחקר האקדמי

ot.kipp@gmail.com

© 2017 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל אביב,

תל-אביב 6997801

הוצאת הקיבוץ המאוחד

נדפס ברפוס אליניר

# א"ב יהושע ואביו יעקב מבקרים אצל ש"י עגנון

דרור משעני

א

במרכזו של הסיפור "שתיקה הולכת ונמשכת של משורר", שראה אור ב־1968 בקובץ הסיפורים השני של א"ב יהושע, מול היערות, נמצאים אב, משורר "המחליט להפסיק לכתוב, וזאת מתוך [...] ייאוש גמור", מפני ש"ראוי לו לשתוק, כי הניגון אבד" לו,<sup>1</sup> ובן הזקונים שלו, ילד מוזר, "רפה שכל"<sup>2</sup> שנולד לאביו בגיל מאוחר, לאחר שהלה גזר על עצמו שתיקה.

עם מות האם ועם נישואי בנותיו של המשורר השותק מתגוררים האב והבן לברם, כמעט בדממה, המופרת רק כאשר הבן מגלה בבית הספר כי אביו משורר. הגילוי טורף את חייהם. הבן הנסער מבקש מאביו לראות את שיריו, והאב מאפשר לו לעיין בפנקסים, בניירות ובשירים גנוזים. הבן לוקח את הפנקסים, מספר לאביו שהשליך אחדים מהם ומכר את האחרים, אבל זמן לא רב אחר כך מוצא האב את שיריו מפוזרים בבית, תחילה אלה הכתובים בכתב ידו ולאחר מכן העתקים בכתב היד של הבן, המחקה את זה של אביו.

בשלב זה נשמרים הגבולות בין האב לבן: האב הוא הכותב (גם את הסיפור עצמו), המשורר; הבן הוא המעתיק, המחקה (את "נוסח האב"). אלא שבהמשך הסיפור הגבולות נפרצים. הבן נעשה למשורר, לא ברור אם בזכות שירים שכתב או בזכות השירים שהעתיק מאביו, ולקראת סוף הסיפור כבר אי אפשר להבחין בין מה שכתב האב למה שכותב הבן. "נוסח האב" ו"נוסח הבן", שהקורא אינו יודע עליהם כמעט דבר, נטרפים זה בזה, בהתפרצות כתיבה הנחוות ומתוארת בסיפור על ידי האב כחולנית וכמאיימת. בסיום, הבן מפרסם שיר בשמו של אביו, ואילו לשונו של האב, המספר, הולכת ונעשית דומה ללשונו של הבן. זהו מקור החרדה

1. א"ב יהושע, "שתיקה הולכת ונמשכת של משורר", מול היערות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1968, עמ' 124.

2. שם, עמ' 128.

בסיפור, שסימו כתוב כסיום של סיפור אימה בנוסח סיפוריו של אדגר אלן פו: היבלעות זה בזה של "נוסח האב" ו"נוסח הבן", המוחקים זה את גבולות זה בהעתקה ובחיקוי הדדי. ב"שתיקה הולכת ונמשכת של משורר" מגיע לשיאו הסגנון המזוהה עם סיפוריו המוקדמים של יהושע, אלה שכתב "לפני שהתערה בעולם שבו אנו חיים", בלשונו של גרשון שקד.<sup>3</sup> הסיפור אמנם מתרחש בתל אביב ובירושלים אבל למעשה הוא מופשט ממקום ומזמן, לגיבוריו אין שמות ולא קיום היסטורי או סוציולוגי, והוא דוגמה מובהקת לנוסח הלא־ריאליסטי שנתפס בביקורת הספרות העברית, אז והיום, כמופת של סיפורת שאופיינה במילות התואר "מודרניסטית", "אבסטרקטית", "סימבוליסטית", "אקזיסטנציאליט" או "אוניברסלית" והשוותה לסיפוריו של פרנץ קפקא ולחלקים ביצירת שמואל יוסף עגנון, בייחוד לסיפורי "ספר המעשים". כך, למשל, ברשימה שראתה אור בכתב העת מאזניים בשנה שבה פורסם הסיפור כתב גבריאל מוקד ש"המודרניזם של א.ב. יהושע הוא ביסודו מודרניזם חילוני [...] הצועד בנתיב הסיפורת הסמלנית הגדולה של המאה העשרים [...]", נתיב שבראשו צועדים " [...] רבי־אמנים כקפקא ועגנון, קאמי ובורחס, ברוננו שולץ ויוצרים חשובים אחרים".<sup>4</sup>

בדברים הבאים אבקש להציע לא פרשנות חדשה לשתיקתו ההולכת ונמשכת של המשורר אלא ניסיון לקריאה הפוכה: לא כדרמה סימבוליסטית־אוניברסלית נטולת השתמעויות היסטוריות אלא כדרמה המתרחשת בנסיבות היסטוריות וביוגרפיות מסוימות השופכות אור על המציאות הפוליטית והספרותית בישראל של שנות החמישים והשישים.

בגרסה זו של השתיקה יש שלושה גיבורים: א"ב יהושע, סופר צעיר, אז בשנות העשרים והשלושים לחייו; אביו, יעקב יהושע, גם הוא סופר בראשית דרכו, אף על פי שהוא כבר בן למעלה משישים שנה; והאופן שבו התשוקה אל "המערכי" ו"האירופי" והחרדה מן "המזרח" ו"המזרחי" מכוננות את המחשבה על הספרות בישראל ואת האסטרטגיות והעמדות הספרותיות של סופרים בתוך שדה הספרות בישראל. הסיפור המוצע כאן הוא סיפור היסטורי במובן זה שהוא שייך לרגע קונקרטי בתולדות הספרות הישראלית, והוא גם סיפור פרטי במובן זה שהוא סיפור של סופר אחד, או, בעצם, של שניים. עם זאת, אפשר לחשוב באמצעותו גם על שאלות כלליות ועכשוויות יותר, כמו תפקודו החמקמק־עדיין של המסמן "מזרחי" בשיח על הספרות והתרבות בישראל או אופני כינונו של סובייקט מזרחי כסופר בשדה הספרות הישראלית.

קריאתי ביצירת א"ב יהושע, קריאה הנמשכת כבר יותר מעשרים שנה, לְוֹתה תמיד בתחושה שיצירה זו היא מפתח כפול הפותח גם דלת לקריאת עומק של יסודות מודחקים בתרבות הישראלית וגם דלת להבנה אינטימית של הביוגרפיה האישית שלי. קריאה זו ב"שתיקה הולכת ונמשכת של משורר" מבקשת אפוא להיות בה בעת קריאה פוליטית של שיח על ספרות, שרבות מן הסערות המתחוללות בו, גם כיום, קשורות לנוכחותו של "המזרח" ו"המזרחי" בספרות העברית (ערס־פואטיקה, מירי רגב וצ'כוב), וקריאה אישית לגמרי המנסה לרובב

3. גרשון שקד, גל אחר גל בסיפורת העברית, כתר, ירושלים, 1985, עמ' 41.

4. גבריאל מוקד, "מספר מודרניסטי בהתפתחותו", מאזניים, כז:1, 1968, עמ' 34-40; נרפס שוב בספרו בזמן אמיתי, תל אביב, 2011, עמ' 100-109.

כמה מן הבחירות הספרותיות שלי־עצמי. אין בדעתי להסתיר זאת, להפך: כפי שלימד אותנו רולאן בארת, "זה בדגה השיא של הפרטיקולריות שלי שבלי לדעת זאת אני נעשה מדעי".<sup>5</sup>

## ב

"שתיקה הולכת ונמשכת של משורר" לא היה הסיפור היחיד על אי־כתיבה שכתב אי"ב יהושע באותן שנים ראשונות. כבר הסיפור "מות הזקן", שראה אור ב־1957, מעמיד במרכזו גיבור המתקשה לכתוב. הסיפור נפתח בווידי על אי־כתיבה – "זה ימים רבים לא ירדתי לשרדות ולא הלכתי בדרכים כדי שאפנה לכתוב ספר. עד עכשיו לא כתבתי אפילו שורה אחת" – ואפשר לומר שעלילתו מתחוללת בגלל אי־הכתיבה. גם גיבור הסיפור "מול היערות" מתקשה לכתוב, והסיפור כולל גם דמות אילמת – הערבי בעל הלשון הקרועה. ממרחק הזמן, קשה לחשוב על עשרים השנים הראשונות בקריירה הספרותית של יהושע כעל שנים של אילמות, שתיקה או "אי־כתיבה". הסיבה לכך היא שרבים מהסיפורים שכתב אז היו לנכסי צאן ברזל של הספרות העברית: מ"מות הזקן", דרך "מסע הערב של יתיר" ו"גאות הים" ועד "מול היערות" ו"שתיקה הולכת ונמשכת של משורר". יתרה מזאת, קשה לחשוב על העשורים הללו כעל כאלה שבהם יהושע לא רק כתב אלא גם לא־כתב, גם משום שבזכות הרומנים הרבים שפרסם מאז היה גוף יצירתו לאחד המרשימים בתולדות הספרות הישראלית וגם משום שהן יהושע עצמו והן מבקריו כרכו את ראשית יצירתו בזו של סופרים אחרים בני דור המדינה, בייחוד עמוס עוז ואהרן אפלפלד, כאילו היו הסופרים האלה יד כותבת אחת.

אלא שדווקא השוואה לתקופות מאוחרות בחיי הכתיבה של יהושע ולכתיבתם של חבריו לדור המדינה מעידה עד כמה היו עשרים שנותיו הראשונות כסופר, בין 1957 ל־1977, גם שנים של "אי־כתיבה", כפי שרומזות הדמויות הלא־כותבות בסיפוריו. מאז פרסום המאהב ב־1977 ועד 2017 פרסם יהושע רומן בכל ארבע או חמש שנים, ובסך הכול עשרה רומנים. בשנים 1957–1977, לעומת זאת, לא רק שכתב ופרסם סיפורים קצרים בלבד אלא שגם הם היו מעטים מאוד. בסרט תיעודי שנעשה עליו לאחרונה סיפר יהושע שכתב אז לא יותר מסיפור קצר אחד בשנה.<sup>6</sup> הסיפורים הללו שבו וכונסו שוב ושוב בכמה קבצים: ב־1962 הופיע הקובץ מות הזקן הכולל, לצד ארבעה סיפורים אחרים, את "מות הזקן", "גאות הים" ו"חתונתה של גליה"; ב־1968 ראה אור מול היערות, הכולל, בין היתר, את "מול היערות" ו"שתיקה הולכת ונמשכת של משורר"; ב־1970 פורסם הקובץ 9 סיפורים הכולל גם את אותם שלושה סיפורים שפורסמו בשני הקבצים הקודמים, "מות הזקן", "מול היערות" ו"שתיקה הולכת ונמשכת של משורר"; וב־1974 ראה אור הקובץ עד חורף 1974, הכולל – אכן, שוב – את "מות הזקן",

Roland Barthes, "Longtemps, je me suis couché de bonne heure", *Oeuvres complètes*, t. 5. V, Seuil, Paris 1977-1980, pp. 459-470

6. קרא לי בולי, בימיו: עמרי ליאור, ישראל 2015, 61 דקות.

”מול היערות” ו”שתיקה הולכת ונמשכת של משורר”. בסך הכול, לפי חשבוני, פרסם יהושע באותן עשרים שנה רק מעט יותר מעשרה סיפורים.

לא זה היה המקרה של חבריו של יהושע לדור המדינה. לא כאן המקום להשוות בין הנוסח המוקדם של יהושע לבין אלה של עוז ושל אפלפלד – ובעיני יש ביניהם הבדלים – אבל גם אם נניח ששלושתם יצאו מבין קפלי אותה אדרת קפקאית-עגנונית סימבוליסטית, שתיכף נחזור אליה, אין ספק שעוז ואפלפלד השילו אותה מעליהם במהירות. אפלפלד פרסם במהלך שנות השישים חמישה קבצים ובהם עשרות סיפורים, וב-1971 כבר פרסם את הרומן הראשון שלו, העור והכותונת, שהיה משוקע בהוויה היסטורית, ועוז עבר בתוך שנה מסיפורי ארצות התן (1965) למקום אחר (1966) ולמיכאל שלי (1968), גם הם רומנים שהתרחקו מנוסח הנעורים הסימבוליסטי וטבלו בהוויה ישראלית.

אבל העדות המעניינת ביותר לשתיקתו של א”ב יהושע באותם עשורים לא נמצאת בסביבתו הדורית אלא בזו המשפחתית. בשנים שאחרי פרסום מות הזקן התחיל גם אביו של א”ב יהושע, יעקב יהושע, עד אז חוקר שלא השלים את עבודת הדוקטור שלו על העיתונות הערבית ופקיד במחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות, לכתוב. ”בפרץ יצירה קצר ומדהים וברצף אינטנסיבי”, כך העיד עליו בנו שנים אחר כך, כתב יעקב יהושע בתוך שנים ספורות שנים עשר כרכים שזיכו אותו ”בחוג קוראים נרחב, בעיקר בקרב בני העדה הספרדית, אבל גם בקרב חוקרי הפולקלור הירושלמי”.<sup>7</sup>



א”ב יהושע ואביו יעקב יהושע (אוסף המשפחה, באדיבות א”ב יהושע)

אם בסיפור ”שתיקה הולכת ונמשכת של משורר” ההבדלים בין ”נוסח האב” ל”נוסח הבן” אינם ברורים, והם הולכים ומיטשטשים ככל שמתקדם הסיפור, ההבדלים בין הנוסח שהעמיד

7. א”ב יהושע, ”בחפוש אחר הזמן הספרדי האבוד”, הקיר וההר: מציאותו הלא-ספרותית של הסופר בישראל, זמורה ביתן, תל אביב 1989; ההדגשות שלי.

א"ב יהושע לבין זה שהעמיד יעקב יהושע היו דווקא ברורים לגמרי, כפי שאפשר לראות כבר משמות ספריו של יעקב יהושע, למשל ילדות בירושלים הישנה וירושלים הישנה בלב ובעין. מול הסיפור הסימבוליסטי של הבן העמיד האב סיפור היסטורי-ביוגרפי. מול האיין-מקום והאיין-זמן של סיפוריו של הבן ביקש האב לתאר מקום קונקרטי וזמן ממשי. מול הגיבורים חסרי השם של הבן תיאר האב גיבורים הנושאים שמות מובהקים ומאופיינים מבחינה אתנית כמו חכם יוסף שלוש, חוואג'ה יוסף ברזאני או אלברט ענתבי, הפאשה היהודי הקטן. ובקיצור, מול הנוסח של הבן, שכפי שראינו הוטבל לספרות העברית דרך הדמיון שבין יצירתו ליצירות מרכזיות בספרות המערב, הציע יעקב יהושע נוסח הטובל בהוויית המזרח שלפני קום המדינה ורווי תשוקה וגעגועים אל "מזרח שחלף ואיננו".<sup>8</sup>

במאמר שפרסם ב־1987, חמש שנים אחרי מות האב, תיאר א"ב יהושע את הדרמה המשפחתית הזאת – התחרות בין שני סופרים, בן ואביו:

אבי פירסם את ספרו הראשון, "ילדות בירושלים הישנה", כשמלאו לו שישים שנה, שלוש שנים לאחר שאני פירסמתי את קובץ סיפורי הראשון, "מות הזקן", ומאז המשיך במרץ רב ובחריצות בלתי נלאית לפרסם ספרים רבים. עד יום מותו, בעשרים וחמישה בדצמבר 1982, יצאו לאור 12 ספרים המתארים את מנהגי הקהילות הספרדיות וחייהן בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים [...]

במשפחתנו היו מתלוצצים ואומרים, כאשר אברהם פירסם ספר אמר אבא, מה? אם הוא מפרסם ספר גם אני יכול ורשאי לעשות כן. ואכן, במשך שבע עשרה שנים עבר אותי אבי כהוגן במספר הספרים שפירסם. במוכן מסוים אני מרגיש שהוא החל בכתיבה בגלל שאני נעשיתי סופר ונתתי לו כוח ולגיטימציה רגשית לחפש את הזמן האבוד שלו. דבר שכיח הוא שבנים מנסים לפעמים להגשים את השאיפות המודחקות או הבלתי ממומשות של הוריהם, וודאי לי שקלטתי עוד משחר ילדותי את שאיפתו של אבי להיות סופר במונח הרחב של המילה; אבל שהורים יממשו את שאיפותיהם המודחקות באמצעות בניהם – זה דבר שאינו שכיח כל כך. ועובדה זו אולי תצביע על עומק הקשר בין אבי לבני. אופיינית כמו כן העובדה שאת הספר הראשון שלו הוציא לאור כאשר הייתי הרחק מן הבית, בשהות בת ארבע שנים בפריז, משוחרר אולי מעיני הבוחנת. יכול היה להיסמך עלי בלי לחשוש מהביקורת שלי. וכך פרץ אבי אל שדה הספרות בגיל השלישי, כאשר בני אדם נחים בדרך כלל מעמלם, וההתפרצות של מעיין יצירה חי ורגשי זה המתיקה מאוד את זקנתו.<sup>9</sup>

פסקאות אלה מספרות את הדרמה האדיפלית בניגוד מוחלט לסיפורת ב"שתיקה הולכת ונמשכת של משורר": בלי האימה. דבריו של הבן על פרץ היצירה של אביו מסגירים את המתחים שהוא עורר בעת התרחשותו (והבאים לידי ביטוי בכך שהאב מפרסם את ספרו הראשון כשהבן נמצא בפריז), אבל הם צובעים את דרמת הכתיבה המקבילה בצבעים רכים, הפוכים לאלה שאפיינו את דרמת האימה בסיפור המוקדם.

8. יעקב יהושע, "שבחי הנרגילה", דבר, 28 בינואר 1972.

9. א"ב יהושע, "בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד", לעיל הערה 7, עמ' 228-229; ההדגשות שלי.

מדוע, בעצם? מה מאפשר לא"ב יהושע לכתוב כך את הדרמה של הכתיבה המקבילה ממרחק השנים? נדמה שהתשובה לשאלה זו נעוצה לא רק בזמן שחלף וכמותו של האב אלא גם בכך שמה שברור לבן בשנת 1987 לא היה ברור לו בתחילת שנות השישים: שהוא "ניצח" במאבק על הספרות, שהוא זה שנעשה לסופר של ממש ואילו אביו הוא רק "סופר במובן הרחב של המילה". אבל למה הכוונה ב"סופר במובן הרחב של המילה", להבדיל מ"סופר"? ומה מבדיל בין "סופר במובן הרחב" ל"סופר במובן הצר"? מה היה על כל אחד משני הסופרים לכתוב כדי להיחשב ל"סופר" או ל"סופר במובן הרחב", וחשוב מזה – על מה היה עליהם להימנע מלכתוב? האם יש נוסח שסופר נדרש להימנע ממנו כדי להיחשב ל"סופר" במובן הצר של המילה?

בשנת 1987, כשיהושע כותב את הדברים האלה לזכר אביו, הוא אינו חושש ש"נוסח האב" ו"נוסח הבן" ייבלעו זה בזה, כמו בסיפור "שתיקה הולכת ונמשכת של משורר". אבל בתחילת שנות השישים "ניצחוננו" של הבן עדיין אינו ודאי, וסכנת טשטוש הנוסחים עודנה קיימת. והיו אפילו שביקשו מהבן לכתוב כמו אביו.

זה בדיוק מה שביקש אביו האחר של א"ב יהושע, אביו המאומץ, כלומר מי שהבן ביקש להציג כאביו הספרותי ולהיות מוטבל אל הספרות העברית דרך הכתיבה בנוסח שלו: שמואל יוסף עגנון.

## ג

לפני שאגיע לעגנון אני מבקש להתעכב עוד רגע על עניינים משפחתיים ולשוב אל השאלה שהעסיקה לא מעט חוקרי ספרות בעשורים האחרונים: האם א"ב יהושע הוא סופר מזרחי? יוחאי אופנהיימר, למשל, כלל בספרו מרחוב בן-גוריון לשאָרע אל-רשיד את א"ב יהושע ברשימה של סופרים מזרחים, ביחד עם אלי עמיר, סמי מיכאל, מואיז בן הראש, רונית מטלון וסמי ברדוגו, אבל הניח כוכבית ליד שמו וכתב בהערת שוליים:

בקרב הסופרים שיצירתם נידונה בספר זה, מעמדו של א"ב יהושע הוא חריג, הן בשל התקבלותה המיידית של יצירתו המוקדמת (בניגוד להתקבלותם המהוססת של בלס ומיכאל בני דורו) וניכוסה כחלק בלתי נפרד מהקנון הישראלי, והן משום שער שנות השמונים לא נגעה כתיבתו בנושא המזרחי, בוודאי לא במישרין. מבחינה זו נמצא יהושע בעמדת ביניים מובהקת [...] לפיכך מתבקש מחקר נפרד על אודות גלגוליה של יצירתו, שיבהיר את מקומה הכפול בקנון הישראלי.<sup>10</sup>

אבחנה אמביוולנטית זו מהדהדת את הכתיבה הביקורתית על יהושע מתחילת דרכו, למשל בספריו של שקד, שליווה את יצירת יהושע מראשיתה. שקד דן ביצירת יהושע בנפרד מיצירתם

10. יוחאי אופנהיימר, מרחוב בן-גוריון לשאָרע אל-רשיד, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים תשע"ד, עמ' 10; ההדגשות שלי.



של הסופרים המזרחים בני דורו, למשל בלס ומיכאל. לרומנים של שני סופרים אלה, הכותבים על החיים בבגדאד או על ההגירה למעברה בארץ־ישראל, מקדיש שקד בספרו על תולדות הספרות העברית תת־פרק נפרד תחת הכותרת "ריאליזם חברתי־עודתי". לסיכום דבריו כותב שקד את הדברים הבאים, המוציאים את הריאליזם של סופרים אלה, שעניינו החיים במזרח או חיי המזרחים, מכלל הספרות היפה האוניברסלית:

הסיפורת החברתית־ריאליסטית, שנוצרה משנות הששים ואילך בעיקר על ידי סופרים מבני עדות המזרח ונבעה ממצבם החברתי של הסופרים כנציגים של קבוצה חברתית, היא בעלת אופי חברתי דידקטי [...] זוהי סיפורת ריאליסטית לא־קאנונית העומדת בשולי החיים הספרותיים; אבל בדומה לסיפורת הטריביאלית, ממלאת גם היא שליחות חברתית.<sup>11</sup>

בלס ומיכאל, הכותבים בנוסח ריאליסטי על החיים במזרח ועל חיי המזרחים, הם, על פי שקד, "סופרים במוכחן הרחב של המילה", בלשונו של יהושע. הספרות שלהם איננה "ספרות יפה" מפני שהיא איננה אוניברסלית; היא מייצגת עניין פרטיקולרי בקבוצה אתנית־מזרחית, וחשיבותה טמונה בתיעוד ההווי של קבוצה זו או במסריה הפוליטיים. אם נדמיין לרגע את הרפובליקה הספרותית כמוזיאון, בהשראת מאמרה היפה של שרה חניסקי "עיניים עצומות לרווחה": על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלית,<sup>12</sup> נראה שהספרים האלה נמצאים באגף הצילום הדוקומנטרי או באולם הפולקלור, ולא באולם האמנות ממש – כמו ספריו של יעקב יהושע, שעל פי דברי בנו, כזכור, נקראים "בעיקר בקרב בני העדה הספרדית" אבל גם בקרב מי שיש להם עניין ב"פולקלור הירושלמי".

לא"ב יהושע יחד שקד בספרו המקיף פרק נפרד הנפתח באזכור שתי המשפחות של הסופר: המשפחה הביולוגית מחד גיסא, המשפחה המאומצת, הספרותית, מאידך גיסא. הפסקאות הבאות בספרו של שקד נפתחות בשימוש לא־מטאפורי במושג המשפחה ואז עוברות לשימוש מטאפורי ומסבכות את "תעודת הזהות" של יהושע, המוצג כ"מזרחי חלקי" או כ"מזרחי יוצא דופן":

אברהם ב. יהושע הוא יליד ירושלים, דור חמישי בארץ, צאצא של משפחה ספרדית חשובה מצד אביו ומשפחה מרוקאית אצילית מצד אמו (שעלתה לארץ ב־1932) [...]. יהושע הוא בן הארץ שהעז לכתוב אחרת מן האחים הבכורים, בלא שהזהיר על מהפכה ובלא שהתריס בסגנון של מהפכן מקצועי נגד האבות־האחים [...].

11. גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880–1980, כרך ד: בחבלי הזמן – הריאליזם הישראלי, הקיבוץ המאוחד וכתר, תל אביב וירושלים 1993, עמ' 187; ההדגשות שלי.

12. שרה חניסקי, "עיניים עצומות לרווחה": על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלית, תיאוריה וביקורת, 20, 2002, עמ' 57–86.

יחסו של יהושע אל האחים הבכורים היה דר־משמעי: מצד אחד עדיין ניכרת ביצירתו השפעת יזהר [...] אך מצד שני, בדומה לסבים, בני דורו של ביאליק, כתב יהושע בראשית דרכו על דמויות תלושות, המרחפות [...] בחלל הריק.<sup>13</sup>

מי שנעדר מן הפסקאות האלה הוא הסופר שא"ב יהושע אימץ כ"אב הספרותי" שלו – עגנון, שכניסתו של הסופר הצעיר לשדה הספרות העברית נעשתה כולה בסימן חיקוי ה"נוסח" שלו, כפי שראינו כבר בדבריו של מוקד וכפי שיהושע עצמו תיאר ברשימה משנת 1979, "עגנון והספרות הצעירה – עדות אישית":

לפני הסיפור "מות הזקן" כתבתי סיפור בשם "מכתב של גשמים", שאותו שלחתי לאהרן מגד, עורך "משא", אשר כתב לי מכתבת־שובה ארוך בצירוף כתב־היד ואמר, כן, לא רע, יש משהו, אבל איך אפשר לכתוב בחיקוי שלם כזה של עגנון [...] אבל כשאני חושב על עצמי באותה תקופה הרי נדמה לי שאת החיקוי הזה כתבתי בלב שלם וכלי היסוס [...] אני יודע היטב שאילו לא התחפשתי בבגדים של עגנון לא הייתי יכול לכתוב בכלל.<sup>14</sup>

מדוע נזקק יהושע לחיקוי של עגנון? מדוע הוא לא יכול היה לכתוב אלמלא התחפש לעגנון? מה אפשרה לו התחפושה? התשובה פשוטה: היא אפשרה לו להסתיר את הביוגרפיה המזרחית שלו ולהתחזות לסופר אירופי־מערבי, או, במילים אחרות, יהושע הצעיר ביקש להיבלע בעגנון, האב הספרותי המאומץ, כדי להסתיר את האב הביוגרפי.

הדברים עלולים להישמע בוטים אבל לא אני כתבתי אותם אלא יהושע עצמו. ברשימתו על עגנון הוא עוסק לכאורה בכל סופרי דור המדינה, אבל מכיוון שהוא כתב אותה לבדו, ומכיוון שציין בכותרתה שהיא "עדות אישית", אקרא אותה קריאה אישית. במאמר יהושע מכנה את סופרי דור המדינה "המתחזים, המדחיקים, המתחפשים, בעלי התחתית הכפולה" ומסביר כי הנוסח העגנוני הסימבולי, המופשט מהיסטוריה ומביוגרפיה, והמזוהה עם ספרות המערב,<sup>15</sup> אפשר להם להסתיר את זהותם – וליהושע עצמו הוא אפשר להסוות את היותו "בן הישוב הספרדי הישן בירושלים המתחזה כאשכנזי לכל דבר".<sup>16</sup>

אלא שמסתבר שהסיפור האדיפלי על הבן ושני אבותיו, הביוגרפי והספרותי, סבוך יותר. בתחילת רשימתו על עגנון מספר א"ב יהושע על פגישתו הראשונה עם הסופר הגדול בראשית שנות השישים. על פי הסיפור, אביו, יעקב יהושע, ששימש כמורה פרטי לערבית של אשתו של עגנון, אסתר, נתן לסופר הנערץ את סיפוריו המוקדמים של בנו וארגן פגישה ביניהם. כך תיאר א"ב יהושע את הפגישה, ושימו לב לתפקיד המצומצם שניתן כאן ליעקב

13. גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, כרך ה: בהרבה אשנבים בכניסות צדדיות, הקיבוץ המאוחד וכתר, תל אביב וירושלים 1998, עמ' 158-159; ההדגשות שלי.
14. א"ב יהושע, "עגנון והספרות הצעירה – עדות אישית", הקור וההר, לעיל הערה 7, עמ' 125; ההדגשה שלי.
15. שם, עמ' 129.
16. שם, עמ' 128.

יהושע כ"מתווך סמוי" שרק העביר לסופר המבוגר את סיפורי הסופר הצעיר, ולתגובתו כעבור זמן לדבריו של עגנון:

הוא [עגנון] עשה את התיאטרון הקטן והמבולבל הזה, שאנחנו עושים עכשיו לכתבנים צעירים שבאים אלינו, הוציא לי מקופסה כמה סוכריות עכשות. אני כמעט בטוח שלא קרא את כל הסיפור, אלא רק ריפרף בו, עלעל בעיתון לפני, התייחס גם בדרך אגב לימי צקלג של ס. יזהר שיצא באותו זמן לאור והיה מונח שם על השולחן, ואמר לי דברים בלתי-מחייבים, אבל משפט אחד אני זוכר היטב: בספרות טובה אסור שירגישו את השפה או את הסגנון, משהו כזה. אינני יודע אם התכוון אלי או גם ליזהר, אינני יודע אם אמר זאת ברצינות (לי נדמה שכן), או היתה זו רק הערה אירונית עדינה כדי לתמוה על החירות שנטלתי לחקות את סגנונו [...] אבי, שהיה מין מתווך סמוי ביני ובינו, פגש אותו לאחר שנים בכיכר סלמה בטלביה, ועגנון שאל על אודותי. אבי אמר לו: אומרים עליו שהוא מחקה אותך. ואז עגנון נפנה בכעס ונופף בידו: אותי אין מחקים.<sup>17</sup>

אבל התיאור איננו מלא. אולי א"ב יהושע לא הכיר את הפרטים שככתב את הרשימה משום שאביו לא סיפר לו על הפגישות עם עגנון במלואן; כך או כך, ברשימה הוא לא הזכיר פגישה נוספת בין יעקב יהושע לבין עגנון ואף לא את ההתכתבות ביניהם, המעידה כי מעמדו של יעקב יהושע לא היה רק של "מתווך סמוי" בין שני סופרים אלא של סופר ממש, הזוכה, בניגוד לבנו, לעידודו של עגנון.

היחסים בין יעקב יהושע לעגנון מתוארים ברשימה שכתב יעקב יהושע עצמו ואשר פורסמה, במקרה או שלא במקרה, ב-1979, השנה שבה נכתבה רשימתו של בנו על עגנון. כך נפתחת רשימתו של יעקב יהושע, "עגנון במסיבו":

כשניגשתי לכתוב את ספרי, "ילדות בירושלים הישנה" [...], על הווי הספרדים בירושלים בעבר, הווי שחלף ואיננו עוד, סיפרתי על כך לסופר ש"י עגנון. הוא מצא עניין רב בדברי ועודד אותי לעשות זאת. בשיחותי עמו מפעם לפעם הרבה לשאול אותי על ההווי הדתי של יהודי המזרח.<sup>18</sup>

בהמשך הרשימה מספר יעקב יהושע כי שנים ספורות לאחר מכן, כשרשימותיו הראשונות על הווי הספרדים ראו אור בעיתונות, הוא שלח אותן לעגנון וקיבל ממנו את המכתב הבא:

קראתי את דבריו של מר שנתפרסמו ב"במערכה". כבר אמרתי לו בעל פה שכולם כאחד טובים. ועתה אין לי אלא להוסיף שכדאי שיעשה מהם ספר. לא רבים הם הדברים על

17. שם, עמ' 126.

18. יעקב יהושע, "עגנון במסיבו", בין מסורת להווי: במשכנות הספרדים בירושלים, כרך א, בהוצאת ועד עדת הספרדים בירושלים, ירושלים 1979, עמ' 177.

צורת חייהם של הספרדים בירושלים [...] וקרוב בעיני שאם יפרסם את ציוריו בספר  
יאותו רבים לקרותם.<sup>19</sup>

עוד מספר יעקב יהושע כי לאחר שעגנון קרא את רשימותיו הוא הזמינו לפגישה בביתה של  
אמונה ירון, בתו. הפגישה, מתעד האב בהתרגשות, נערכה ב־8 במאי 1963 ודובר בה בשלושה  
סופרים, עגנון עצמו, יעקב יהושע – ובנו, א"ב יהושע:

הסופר הרחיב את הדיבור על הרשימות. "העולם הזה שתיארת ברשימותיך, אמר לי  
עגנון, חדש הוא בשבילי ולא הכרתי אותו. הרשימות מלאות חן ועצתי היא כי תוסיף  
עליהן ואף תרחיב אותן [...] לאחר מכן סיפר לי על מכיריו בעדה הספרדית, ושאלני:  
**האם הספרדים מכירים אותי?** על שאלה זאת לא ידעתי מה להשיב [...] לאחר מכן נגע  
בדרך כתיבתו של בני אברהם שבאותו פרק זמן הספיק לפרסם סיפורים מספר. אין אני  
יכול להגיד בבטחה כי הוא קרא את סיפוריו אך ללא ספק שמע מפי חבריו הסופרים  
על דרך כתיבתו ועל נושאי סיפוריו. **בהמשך דבריו הבנתי כי עגנון רוצה שבני יכתוב  
ברוח מסורתית.** הוא "התרעם" עלי כאילו אני הוא אשר הרחקתי אותו מדרך כתיבה זו.  
השיבותי כי הזמנים נשתנו ובית אבא שבו גדלתי וחונכתי אינו דומה לבית שבו גדל בני.<sup>20</sup>

אפשר לכתוב עמודים שלמים על הפגישה הזאת, אבל אני מבקש להבליט בה כמה דברים.  
ראשית, עגנון, כמו שקד, הקורא את יצירותיהם של בלס ומיכאל ככאלה של "נציגים של קבוצה  
חברתית", רואה ביעקב יהושע את "נציג הספרדים". לכן הוא מתעניין אצלו מה מעמדו בקרב  
הקהל הספרדי. שנית, בניגוד לצינה שבה קיבל את סיפורי הבן, המאמצים את נוסח ספרות  
המערב, ולהערה המבטלת "אותי אין מחקים", את סיפורי האב על חיי המזרחים בירושלים  
מקבל עגנון באהדה ואף ממליץ למחבר לפרסמם בספר. שלישית, בדבריו על הכתיבה של  
הבן עגנון מזהה בין האב לבין בנו, ובמילים אחרות, הוא מחזיר את הבן אל "מזרחיותו". הוא  
מבקש להסיר ממנו את התחפושת המערבית ודורש ממנו לכתוב "ברוח מסורתית", כלומר לא  
לאמץ לעצמו אבות ספרותיים לא־לו אלא לכתוב בנוסח של אביו. דווקא האב, יעקב יהושע,  
הוא שיוצא כאן להגנת בנו ומצדיק בפני הסופר הנערץ, ברגע של נדיבות והבנה עמוקה  
(ואולי גם של צער), את החלטתו של בנו לא לכתוב בנוסח המזרחי־מסורתי אלא בנוסח  
מערבי־מודרניסטי ולהטביל עצמו לספרות דרך הנוסח המזוהה עם המערב. הוא עצמו מסביר  
לעגנון מדוע אין לבנו אברהם ברירה אלא להתחפש לאב אחר, כלומר לעגנון, ולא ללבוש את  
בגדיו־שלו, של האב הביולוגי.

19. שם, עמ' 180.

20. שם, עמ' 181; ההדגשות שלי.

פגישה זו, שהתקיימה ב־1963, מאפשרת לנו להתבונן בהקשר ההיסטורי שבו התעצבה הכתיבה – וגם אי־הכתיבה – של א"ב יהושע באותן שנים. כאמור, במשך עשרים שנה כתב יהושע סיפורים מעטים והתקשה להיפרד מהנוסח הלא־ריאליסטי, המופשט ממקום ומזמן, שזיהה כ"מערכי", גם כשסופרים אחרים בני דורו נפרדו ממנו. היא גם מאפשרת לחשוב על הנסיבות הפוליטיות שיצרו את חוויית האימה בדרמת הכתיבה האדיפלית שתיאר יהושע ב"שתיקה הולכת ונמשכת של משורר": האם ייתכן שאין זו אימה אוניברסלית של היבלעות־סתם של בן באביו אלא אימת ההיבלעות באב מזרחי?

קשה לדעת בוודאות, אבל נדמה לי שאכן כך הדבר. נדמה לי שהפגישה גם מאפשרת לנו לקרוא מחדש רבות מסצנות־התשתית ביצירתו המאוחרת של א"ב יהושע, למשל ניסיונות השווא של בנים להחליף את משפחותיהם הביולוגיות במשפחות מאומצות (חשבו על הנער הערבי נעים ברומן המאהב, או על מולכו המעדיף את האם הייקית של אשתו המתה על אמ־שלו), או אינספור ההחזרות לשורשים – אנשים המבקשים להחזיר אנשים אחרים לשורשיהם, לעתים בניגוד לרצונם (נעים המוחזר לכפרו בידי אדם, מולכו המשיב את אשתו לכית שבו נולדה בברלין, הממונה על משאבי אנוש המחזיר את גופתה של יוליה רגאייב לכפרה).

עמדה זו, של "בן המזרח" המחופש לכאורה ל"סופר מערכי", הפכה את א"ב יהושע לסופר המעניין בדורו, ולמעשה לסופר העברי המעניין ביותר מאז מנדלי מוכר ספרים. דומה שיהושע הוא היחיד המבין לעומק שזו עמדת היסוד המורחקת של הספרות העברית כולה, כולל זו של עגנון: שההשתוקקות וההתחפשות עומדות ביסוד הספרות העברית החדשה מראשיתה, שהיא כרוכה בתשוקה נכזבת לחקות את הספרות האירופית ולהתקבל אל ספרות המערב. לאורך הקריירה הספרותית שלו שב א"ב יהושע ונתקל בתביעה העגנונית לשוב לשורשיו, כלומר לכתוב כמו אביו, לכתוב כ"מזרחי", אבל הוא ידע כי לכתוב בנוסח של אביו פירושו להיות סופר רק ב"מובן הרחב של המילה", ושעל מנת להיות "סופר במובן הצר של המילה" בתוך תרבות המזהה את האוניברסלי עם המערבי ואת המערבי עם הספרותי – מתוך חיסרון, כמובן, מתוך עמדת השתוקקות – יהיה עליו להמשיך להטביל את יצירתו לספרות באמצעות דגמים ויצירות המזוהים עם ספרות המערב.

לנוכח שתי תביעות־הזדהות אלה כתב יהושע רומנים בעלי תחתית כפולה. על פני השטח מתכתבים רומנים אלה עם האופרות של גלוק או של מוצרט, עם יצירותיו של ויליאם פוקנר ועם דון קיחוטה של סרוונטס, וכך הם משתתפים בפרויקט הבניית הספרות העברית כספרות אירופית ומאפשרים לכולנו, קוראי הספרות העברית ופרשניה – וצריך לומר, גם לא"ב יהושע עצמו – להמשיך לדון בכובד ראש בהתכתבות עם תרבות המערב באופן שמולכו, בעיני הגיבור החכם ביותר בספרות העברית, היה מכנה "תרבותי מאוד". אבל מתחת לפני השטח, תכליתם של רומנים אלה היא תמיד התנגדות לכל משטר זהויות בכלל ולהיררכיית הזהויות המערבית בפרט. ואכן, הרומנים של א"ב יהושע מעלים על נס מתחזים ומחקים ומתחפשים, מלעיגים על התשוקה של הגיבורים ושלנו למה שנתפס כ"אירופי" ולכן גם כ"תרבותי", אך

גם מתאבלים בחשאי על כך שההשתוקקות לאירופי, כפי שהסביר יעקב יהושע לעגנון, מחקה את האפשרות לשוב אל "מזרח שהיה וחלף".

הדוגמה המובהקת לתחתית כפולה זו, שהודות לה הרומנים של א"ב יהושע הם המורכבים אבל גם המשעשעים והמלנכוליים ביותר בספרות הישראלית שנכתבה בידי בני דורו, בוודאי בכל הנוגע ליחסם אל המערב ואל אירופה, היא הרומן מולכו, שכתבתו החלה מעט לאחר מותו של האב יעקב יהושע ב־1982 והוא התפרסם חמש שנים אחר כך. על פני השטח, מולכו עוסק בשורשיהן של החברה והתרבות הישראלית באירופה ומקיים קשרים אינטרטקסטואליים עם יצירות מכוונות של תרבות המערב, כמו האופרה אורפאוס של גלוק; היבטים אלה של הרומן נידונו בהרחבה בחקר הספרות העברית, וגם א"ב יהושע עצמו שב וחזר אליהם כשתיאר את הרומן כספר "העוסק בשואה" [!].<sup>21</sup> אולם מתחת לפני השטח, כפי שהראיתי במקום אחר,<sup>22</sup> מולכו איננו רומן של שיבה לשורשים אלא פרודיה על רומן כזה: בסיומו משוטט הגיבור המזרחי ברחובות ברלין במעין חיקוי של מסע שורשים בלתי אפשרי, שהרי לו־עצמו אין שום שורשים באירופה. שורשיו־שלו נעוצים במקום אחר, רחוק מאוד מהמערב ומאירופה, אבל עליהם הרומן אינו מאפשר לו אפילו להתאבל; מותה של אשתו הייקית וסיפור החזרתה לשורשיה בברלין מוחקים ברומן מוות אחר, מושתק לגמרי, המוזכר בו רק במשפט אחד, כאילו הותק לשוליו: מותו של אביו של מולכו, המהדהד אולי את מותו של יעקב יהושע שנים אחדות קודם לכן.

21. "מזרח ומערב על פי א.ב. יהושע | צוותרבות", ראיון פומבי עם א"ב יהושע; מראיין: נסים קלדרון, <https://www.youtube.com/watch?v=oE8ZRse2WNY>

22. דרור משעני, בכל העניין המזרחי יש איזה אבסורד, עם עובד, תל אביב 2006, עמ' 130-171.